

**GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI VISZONYOK A SZŐREGI URADALOMBAN
SZEGED ZÁLOGBIRTOKLÁSA IDEJÉN
(1781—1831)**

Szeged a Temesköz felszabadítása óta törekedett egykori birtokainak visszaszerzésére, többek között a Tisza—Maros szög bizonyos területeinek elnyerését tűzte ki célul. A Temesi Bánság megszervezésével és a külön tartományi igazgatás bevezetésével e birtokigényről le kellett mondania. A város figyelmét egyébként is lekötötte a kun pusztákért folytatott hosszas küzdelem, amely a XVIII. század közepén zárult le, Szeged ekkorra érte el birtokainak végleges királyi megerősítését.¹

A töröktől felszabadított Temes-vidék nagy része kincstári tulajdonba került, ahol a XVIII. század első felében több uradalmat szerveztek, köztük a szőregit, amelyhez a század közepén még csak három lakott község tartozott: Szőreg, Gyála és Szentiván. 1780-ban már 6 népes helység — az előbbieken kívül Újszeged, Rábé és Tervár — található az uradalom területén.²

1779-ben megszűnt a Bánság külön kormányzata, területén — a magyar rendek követelésére — visszaállították a hajdani Torontál, Temes és Krassó vármegyét. Az 1780-as bánsági úrbérrendezést követően II. József rendeletére Bécsben és Temesvárott megkezdődött a kincstári birtokok kiárúsítása illetve zálogba adása. A bécsi árverésen a szőregi uradalom kikiáltási ára 140 405 Ft volt, de jóval a „becsáron” felül — 180 909 Ft 12 kr-ért — került Szeged zálogos birtokába. A zálogidő 25 évre szólt, 1781. november 1-től 1806. október 31-ig tartott. A zálogbirtok elnyerésében közrejátszott az a körülmény, hogy Szeged 1774-ben, majd 1779-ben nagyobb összeget (58 750 Ft-ot) kölcsönzött a kincstárnak.³ A város a kamara felügyeletével gyakorolhatta földesúri joghatóságát, s elszámolási kötelezettséggel tartozott a jövedelmekről és az uradalommal kapcsolatos kiadásokról.

Az uradalom zálogbirtoklása a kortársak szerint jelentősen hozzájárult a város felvirágzásához. A napóleoni háborúk nyomán fellépő gazdasági konjunktúra — a gabona, a dohány és az élőállat iránti kereslet növekedésével — ugrásszerűen megnövelte a földesúri jövedelmeket, s érdekelte tette a városi polgárokat abban, hogy kísérletet tegyenek az uradalom végleges megszerzésére. A zálogidő lejártá előtt 1804-ben

¹ REIZNER JÁNOS: Szeged története. I—IV. Szeged 1899—1900. I. 298—325.

² SZENTKLÁRAY JENŐ: Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. (1779-től napjainkig.) Tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre. (Továbbiakban: SZENTKLÁRAY: Száz év.) Temesvár 1879.; BOROVSKY SAMU (szerk.): Torontál vármegye. Magyarország megyéi és városai. (Továbbiakban: BOROVSKY: Torontál vármegye.) Bp. 1911.; Uő: Csanád vármegye története 1715-ig. I—II. (Továbbiakban: BOROVSKY: Csanád vármegye.) Bp. 1896—1897.; RÁKOS ISTVÁN: Szőreg története újjátelepülésétől 1848-ig. HEGYI ANDRÁS (szerk.): Szőreg és népe. Szeged 1977. 89—108.

³ REIZNER: i. m. I. 381—382.; Csongrád megyei Levéltár. Szeged Város Titkos Levéltára, a Szőregi uradalom iratai. (Továbbiakban: CsmL: A szőregi uradalom iratai.) 3100/1806.

emlékiratot terjesztettek a király elé, amelyben sorra vették indokaikat, többek között hivatkoztak a város tetemes befektetéseire, a népesség gyarapítására és Újszeged mezővárosi címhez való juttatására.⁴

Mivel magánbirtokosok is szeretnék volna az uradalmat megvásárolni, Szeged mind magasabb tőke befizetésének ígéretére kényszerült: ajánlata 1810-ben — az addigi inscriptionalis tőkével, befektetésekkel együtt — elérte a 600 000 Ft-ot.⁵ Ilyen anyagi áldozat árán sikerült újabb 25 évre meghosszabbítani a zálogbirtoklást, a második zálogidő 1831-ben járt le. A város ekkor véglegesen elesett az uradalomtól, csupán Újszegedet kapta meg 1836-ban örökbirokként. Cserében az öttömösi pusztából 2000 holdat kellett átengednie, illetve a jobb minőségű újszegedi földért értékkiegyenlítés címén 100 000 Ft-ot vont le a kincstár a mintegy 135 000 Ft-nyi városi kövelelésből.⁶

Szeged és a szőregi uradalom története olyan periódusban fonódott össze, amikor Magyarországon megkezdődött a feudalizmus bomlása és a tőkés viszonyok erőteljesebb térhódítása. A várostörténeti kutatás éppen ezért nem nélkülözheti Szeged és a földesúri joghatósága alá tartozó községek gazdasági-társadalmi helyzetének vizsgálatát. Erre inspirált bennünket az a körülmény, hogy az elmúlt évtizedben megjelent a város két úrbéres községének (Tápé és Kistelek) monográfiája, miközben — Szőreg kivételével — érdemtelenül háttérbe szorult Szeged bánáti érdekeltiségének kutatása.⁷

Rövid tanulmányunkban egyrészt az uradalom népességének vallási, nemzetiségi összetételét, foglalkozását, másrészt társadalmi helyzetét, jogállását, anyagi viszonyait próbáljuk bemutatni. Terjedelmi korlátok miatt egyelőre el kellett tekintenünk az uradalmi gazdálkodás, a falusi önkormányzat, a földesúri joghatóság (úríszerék), az állami adózás stb. kérdéseinek vizsgálatától. Remélhetőleg rövidesen választ adhatunk e kérdésekre, s végső soron arra, hogy vajon mit nyert a város a zálogbirtoklással, s e közben hogyan sáfárkodott alattvalói sorsával.

I. Az uradalom népessége

Szeged 1781-ben nemzetiségi összetételét és jogállását tekintve vegyes népesség felett szerezte meg a földesúri joghatóságot. A török kiűzésekor is lakott Gyála, továbbá az 1730-as években újratelepült Szőreg és Szentiván lakosságának túlnyomó többségét szerb etnikum alkotta. A XVIII. század második felében újjáéledő Rábé és Tervár viszont kizárólag magyar népességnek — Szegedről kiköltözött magyaroknak és néhány elmagyarosodott katolikus délszláv (sokac) családnak — adott otthont.⁸ Újszeged áradásoktól sújtott földjén magyarok, szerbek és németek egyaránt megtelepedtek.

⁴ Közli REIZNER (i. m. IV. 545. sub CCXV.).

⁵ CsmL: Szeged Város Tanácsának iratai. Számozott iratok. IV. A. 1003. d. (Továbbiakban: Szeged, számozott iratok.) 101. doboz: 2870/1807.; 109. doboz: 1527/1810.; 115. doboz: 67/1812.

⁶ REIZNER: i. m. II. 18—19., 33—34.

⁷ JUHÁSZ ANTAL (szerk.): Tápé története és néprajza. Tápé Község Tanácsa 1971.; Uő: (szerk.): Tanulmányok Kistelek történetéből és népeletéből. Kistelek Nagyközség Tanácsa 1976.

⁸ BÁLINT SÁNDOR: A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. Első rész. A Móra Freenc Múzeum Évkönyve 1974/75—2. Szeged 1976. 129—137., 211—212., 239.; CsmL: Szeged, számozott iratok. 55. doboz: 572/1795.: a térvári kertészek (Mészáros, Börcsök, Molnár, Kiss, Kókény, Csipak, Hódy, Varga stb.) valamennyien magyarok, a rábéiak hozott viszont a magyarok mellett (Agoston, Süveg, Juhász, Molnár, Nagy, Lévai, Kószó, Takács stb.) sokac családokat is találunk (Pópit, Szivoczka).

A szegediek több évtizedig tartó kirajzása az 1730-as években kezdődött: egyaránt irányult a környező uradalmak lakatlan pusztáira és a már népesedő településekre. A pusztákra elsősorban dohánytermesztő kertészek (hortulani) mentek, s a XVIII. század derekán a Tisza és a Maros mellékén sorra jöttek létre a dohánykertész telepek, így az Erdődy-, később Pallavicini-uradalom területén (Hantháza, Dóc, Anyás, Sövényháza stb.), a Károlyiak csongrád-vásárhelyi uradalmában (Csanytelek, Földvár, Mártély, Sámson) és a Bánság kincstári praediumain. A kertészek többsége a szegediek közül került ki, de csatlakoztak hozzájuk Csongrád és Csanád megye földnélküli zsellérei is. Sámsonra elsősorban vásárhelyi zsellércsaládok, Klárafalvára pedig újcsanádiak költöztek.⁹ A szőregi uradalom területén a Gyála határához tartozó térvári, illetve a Szőreghez kapcsolt rábéli praediumot „szállták meg” szegedi kertészek. Térvári jelenlétükre már 1743-ból vannak adataink. Ekkor 18 szegedi kertész kötött szerződést a gyálaiakkal a térvári határrész kibérlésére meghatározott évi árendáért.¹⁰ 1748-ban három szegedi család telepedett le — immár véglegesen — Rábén és Térváron. A többség állandó megtelepedése és a várostól való elszakadása csak fokozatosan következett be, hasonlóan a dóci, sövényházi stb. kertészekhez. Ezt bizonyítja Szeged 1750. évi vagyonösszeírása, ekkor a 20 térvári kertész közül 17-nek volt Szegeden háza.¹¹ Végleges kiköltözésükre az 1770-es években került sor, amit elősegített a dohánykertész községek helyzetének kincstári rendezése. 1777-ben Térváron 14, Rábén 24 háztartást regisztráltak. A szőregi uradalmon kívül a törökkanizsai járásban további 7 kertész község népesedett be, lakóinak jelentős részét szegediek alkották. Szegedi magyarok kerültek, immár a város zálogbirtoklása idején, az ún. „Szt. Iványi Szigetbe”, a mai Tiszasziget területére, ahol az 1780-as években 33 kertész família foglalta el az Újszentiván területére átköltözött szerbek helyét.¹²

A szegedi kirajzás ugyanakkor a lakott településekre is juttatott el számottevő — többségében szerb, töredékében magyar — kitelepülőt. 1738-tól 1752-ig 304 család hagyta el a várost, közülük 86 a szőregi uradalom területén telepedett le. Szőregre 1744—1750 között 11, Gyálára 1744—1745-ben 8, Szentivánra ugyanakkor 20 család költözött. Ekkor még az uradalomhoz tartozott Deszk is, ahová 44 família került.¹³ A magyar kitelepülők arányára jellemző, hogy a Szőregen megtelepülők között mindössze 4, a gyálaiak között pedig 1 magyar családot találunk. Tömegesebb kirajzásokra a század második felében, elsősorban Szeged zálogbirtoklása idején került sor, de 1848-ig kisebbségben maradtak.

⁹ A kertészekre ld. TAKÁCS LAJOS: A dohánytermesztés Magyarországon. Bp. 1964. 43—95.

¹⁰ CsmL: Szeged Város Tanácsának iratai. Számnélküli iratok. IV. A. 1003. c. (Továbbiakban: Szeged, számnélküli iratok.) 5. doboz: sz. n./1746.: „már harmadik esztendeje bizonyos darab földet erga praestandum annuaem arendám az Gyálaiaktól magunk szükségére föll vettünk,... mind adígh valamedígh nekünk fogh tetzení.”

¹¹ A kitelepülőkre ld. CsmL: Szeged Város Tanácsának iratai. Feudális összeírások. (Továbbiakban: Szeged, feudális összeírások.) 24. sz.: Specificatio Civium et Inhabitorum ex hac Regia Civitate aliorum transmigrantium.; A térvári kertészekre ld. Uo. 1. sz.: 2. füzet: Conscriptio in Palanka Anni 1750/51.; TAKÁCS: i. m. 52—60.

¹² BOROVSKY: Csanád vármegye. II. 502., 595.; BÁLINT; i. m. I. 205., 247.; GYIMESI SÁNDOR: A telepítvényes falvak „felszabadulása”. SZABÓ ISTVÁN (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. I—II. Bp. 1965. I. 165—166.; CsmL: Szeged, számozott iratok. 103. doboz: 1808/1808.: leggyakoribb családnevek: Molnár, Csala, Kovács, Visnyei, Szekeres, Kiss, Lakatos, Szélpál, Füleki, Révész, Halápi, Bódi, Puskás, Terhes, Onozó, Barta, stb.

¹³ Uo. Szeged, feudális összeírások. 24. sz.: Specificatio Civium et Inhabitorum ex hac Regia Civitate aliorum transmigrantium.

A népesség számszerű gyarapodását három időmetszet érzékelteti:¹⁴

	1783	1784/87	1850
Szőreg	1294	1416	2430
Gyála	1012	1070	1838
Újszentiván	343	358	669
Újszeged	75	63	582
Rábé	153	178	322
Térvár	104	112	174
Öszentiván	—	—	354
Összesen	2981	3197	6369

Az 1783. évi lélekösszeírás feltünteti a népesség vallási megoszlását, segítségével következtethetünk a nemzetiségi arányokra. Jóllehet a lélekösszeírás nem tesz különbséget görögkeleti szerbek vagy románok, katolikus magyarok (németek) vagy délszlávok között, mégis alkalmas arra, hogy a nemzetiségi megoszlást hozzávetőleges pontossággal meghatározzuk. Segítségünkre van Torontál megye 1787-ben készült kimutatása, amely a nyelvhasználatot tünteti fel helységenként: Gyála és Szőreg a egyes ajkú (szerb, magyar), Újszentiván a szerb, Rábé és Térvár pedig a magyar nyelvű községek sorába tartozott.¹⁵ Összehasonlításlul Fényes Elek adatait használtuk fel:

	Népesség száma	katolikus		görögkeleti		Ebből zsidó		ismeretlen		protestáns	
		szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
1783											
Szőreg	1294	385	29,8	809	62,5	7	0,5	93	7,2	—	—
Gyála	1012	69	6,8	922	91,1	—	—	21	2,1	—	—
Újszentiván	343	—	—	336	97,9	—	—	7	2,1	—	—
Újszeged	75	56	74,7	—	—	13	17,3	6	8,0	—	—
Rábé	153	151	98,7	—	—	—	—	2	1,3	—	—
Térvár	104	95	91,4	—	—	—	—	9	8,6	—	—
Összesen	2981	756	25,4	2067	69,3	20	0,7	138	4,6	—	—
1850											
Szőreg	2430	1030	42,4	1380	56,7	20	0,8	—	—	—	—
Gyála	1838	120	6,5	1712	93,1	6	0,3	—	—	—	—
Újszentiván	669	100	14,9	562	84,0	7	1,0	—	—	—	—
Újszeged	582	552	94,9	6	1,0	18	3,1	—	—	6	1,0
Rábé	322	318	98,7	—	—	4	1,3	—	—	—	—
Térvár	174	174	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—
Öszentiván	354	354	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	6369	2648	41,6	3660	57,5	55	0,8	—	—	6	0,1

¹⁴ Arhív Vojvodine Sremski Karlovci. Fond: Torontalska Županija. Conscriptio Animarum In Processu Kanischajensi pro Anno 1783. peracta. Mikrofilmen: CsmL: Szeged. Rolna: 2. (Továbbiakban: CsmL: Torontalska Županija. Rolna: 2.); DANYI DEZSŐ és DÁVID ZOLTÁN (szerk.): Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787). Bp. 1960. 194—197.; FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára, amelyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik. I—IV. (Továbbiakban: FÉNYES: Magyarország geographiai szótára.) Pest 1851. II. 62., III. 271., IV. 77., 101., 158., 201.

¹⁵ CsmL: Torontalska Županija. Rolna: 6. Tabella Locorum Incolarum, qua Lingua uti asso-
lere... (1787).

Szőregen görögkeleti és katolikus parókia is működött, Gyálán és Újszentivánon csak görögkeleti. Az itt élő katolikus kisebbség valamint Térvár, Rábé, Ószentiván és Újszeged katolikusai a szőregi anyaegyházhoz tartoztak.¹⁶

A népesség eltérő jogállású volt: Szőreget, Gyálát és Újszentivánt úrbéres jobbágyok „lakták”, Rábé és Térvár kertészei örökbirtokkal rendelkező kontraktualistáknak („örökös kertészek”-nek) számítottak, míg Ószentivánra bérlő (árendás) kertészek kerültek. Újszeged lakóit e fenti kategóriák egyikébe sem sorolhatjuk, az itt letelepülők a házhelyükön kívül más földet (külsőséget) nem kaptak, helyzetük a házas zsellérékéhez hasonlított: házuk után cenzust fizettek és meghatározott számú gyalogrobottal tartoztak.¹⁷

II. Gazdasági élet

Az úrbéres községek gazdálkodásának kereteit az 1780. évi úrbérrendezés során szabályozták. Ekkor mérték ki véglegesen a jobbágyok telki állományát (constitutivum sessionale) illetve egységesítették a földesúri szolgáltatásokat. A bánsági úrbéri rendelet — eltérően az 1767. évitől — a föld minőségétől függetlenül, egységesen határozta meg a belső és külső telek nagyságát. Különbség mutatkozott annyiban is, hogy a résztelki állományt (fél-, negyed-, nyolcadtelek) nem az egésztelekhez arányosítva állapították meg.¹⁸

Telekkategória	Belsőség (kh)	Külsőség (kh)	szántó	Ebből rét	legelő
egésztelek	1	33	24	6	3
féltelek	1	18	12	4	2
negyedtelek	1	10	6	3	1
nyolcadtelek	1	6	5		1

Az 1767. évi rendelet a legelőt a földesúr és jobbágyai közös használatában hagyta, a szántó mellett csupán a rét nagyságát szabályozta. A Torontál megyével határos Bács, Csongrád és Csanád megyékben egy-egy egésztelek után 20—22 kaszásban állapították meg a jobbágyok járandóságát. Az 1780. évi rendelet viszont a rét mellett meghatározta a jobbágyokat illető legelőterületet is. A közös legelőből az egésztelek járandósága 3, a féltelkeseké 2, a negyed- és nyolcadtelkeseké pedig 1 kataszteri hold volt. A szőregi uradalomban az úrbéres földállomány 211 egész és 5/8 teleknek felelt meg 1780-ban, ebből Szőregre 75 7/8, Gyálára 107 7/8, Újszentivánra 27 7/8 sessio jutott.¹⁹

¹⁶ Gyálán és Szőregen 2—2, Újszentivánon 1 görögkeleti pópa, Szőregen ezenkívül 1 katolikus pap működött 1783-ban. A kérdésre ld még: SZENTKLÁRAY JENŐ: A csanádi egyházmegye története. I. A Csanád-egyházmegyei plébániák története. Temesvár 1898. 310.; BOROVSKY: Csanád vármegye. II. 138., 556.

¹⁷ Az úrbérések helyzetére ld. PAULY, CAROLUS: Constitutio rei urbarialis Regni Hungariae. Viennae 1817.; A kertészek társadalmi helyzetéről: GYIMESI: i. m. 154—206.; Újszegedre: REIZNER: i. m. II. 36.; BÁLINT: i. m. I. 104—108.; SZENTKLÁRAY: Száz év. 451.

¹⁸ A bánsági úrbéri rendelet eltéréseire ld. PAULY: i. m. 387—391., a telki állományra: Uo. 30.; SZENTKLÁRAY: Száz év. 374—375.; BOROVSKY: Torontál vármegye. 447.; WELLMANN IMRE: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Agrártörténeti Taulmányok 6. Bp. 1979. 27.: már az 1760-as években — a rendszeressé váló állami telepítések idején — egy sessio 34 kataszteri holdnak felelt meg a Bánságban. A nyolcadtelkesek együtt kapták meg szántó- ill. rétejárandóságukat, s többnyire szántóként hasznosították az 5 hold földet. Ezt igazolják az 1828-as országos összeírás adatai is (OL: Filmtár B 182. doboz: Gyála, B 188. doboz: Szőreg, Újszentiván).

¹⁹ Bács, Csongrád és Csanád megye adataira ld. KOVACSICS JÓZSEF (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957. 149.: 1 kaszás 800—1200 négyszögölnek felelt meg, ekkora területet tudott egy ember egy nap alatt lekaszálni.; A szőregi uradalom úrbéres földállományára ld. OL: Urbaria et Conscriptioes. (Továbbiakban: U. et C.) fasc. 223. no. 20.

Az úrbéres jobbágyföld kimérésével fennmaradó „feleslegföldet” — bánsági elnevezéssel „Überland”-ot — majorságinak (alloidiálisnak) minősítették. E kategóriába sorolták a halastavakat, a nád- és gyékényvágásra alkalmas mocsaras határrészeket, a legeltetéssel és „réti széna” kaszálásával hasznosítható „vízjárta földek”-et, a belőlük kiemelkedő térségeket („szigetek”, „hátságok”), ahol a telki állományon kívüli szőlő-hegyek terültek el. Az Überlandon keletkeztek a jobbágyi szorgalommal művelhetővé tett ún. ipusztériális telkek is. Az überlandiális föld nagyságáról Szőreg adatai tájékoztatnak bennünket: 1780-ban 7198 kataszteri holdat foglalt el, ebből közepes minőségűnek számított 345, rossznak 3243, mocsarasnak 3610 hold. Gyála és Újszentiván feleslegföldjének kiterjedését érzékelteti a következő adat: belőle szakították ki 1808-ban a Vedres Istvánnak átengedett — 3569 holdnyi — határrészt, a későbbi Vedres-házát.²⁰

Az úrbéres községek által hasznosított földterület művelési ágankénti megoszlása 1782-ben így alakult:²¹

	Úrbéres és telken kívüli áll. össz. (kh)	Úrbéres telki állomány						Telken kívüli állomány szőlő	
		szántó kh	%	rét kh	%	legelő kh	%	kh	%
Szőreg	2990,6	1945	65,0	618	20,7	308	10,3	119,6	4,0
Gyála	3760,6	2589	68,8	713	19,0	355	9,4	103,6	2,8
Újszentiván	1192,1	655	55,8	367	30,8	103	8,6	57,1	4,8
Összesen	7943,3	5199	65,5	1698	21,4	766	9,6	280,3	3,5

A dohánykertészek kis területen gazdálkodhattak: 1780-ban a 24 rábéi háztartás 69,5 hold szántót, 245,1 hold rétet és legelőt valamint 152,8 hold nádas, mocsaras térséget birtokolt. A 14 térvári háztartás ugyanakkor 70,6 hold „dohányföldet” művelt, amelyhez legelő és réti címen 286 hold föld tartozott. Nem tért el ettől a többi dohánykertész falu helyzete sem: 1782-ben a törökkanizsai járás 9 kertész településének 175 adózója együttesen 3392,4 hold felett rendelkezett. A telken kívüli állományként számoltartott földterület 38,4%-át (1301,3 hold) foglalta el a réti és a legelő, s mindössze 17,3%-át (586,6 hold) a szántó, míg a többi vízállásos térség volt.²²

1. Földművelés

A három úrbéres községben az 5199 hold szántót háromnyomásos rendszerben művelték, így a mindenkori vetésterület a szántó kétharmadának felelt meg. A vetésterület nagy részét a korszak végéig a gabonafélék foglalták el: az első nyomásba kerültek az őszi (tisza búza, kétszeres: búza és rozs vegyesen), a másodikba a tavaszi kalászosok (árpa, zab), de itt kapott helyet a kukorica is. A dohány fokozatosan terjedt el a tavasziak nyomásában, előzőleg ipusztériális földön természetették. A zöld-

²⁰ Uo.; A Vedres Istvánnak átengedett határrészeiről: CsmL: A szőregi uradalom iratai. Kontaktusok. Gyála területéből 1641, Újszentivánéból 1928 kataszteri hold került Vedres birtokába. Az Überlandra ld. VARGA JÁNOS: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 41. Bp. 1967. 18., 56—59.

²¹ CsmL: Torontalska Županija. Rolna 9. Comitatus Torontaliensis. Nomina Locorum Processus Kanisaiensis (1782).

²² OL: U. et C. fasc. 223. no. 20.; CsmL: Torontalska Županija. Rolna: 9. Tabacarii in Praedii et Diverticulis (1782). Térvár és Rábé 1780-as adatait közli: GYIMEST: i. m. 168.

séggfélék (lencse, borsó, bab), az ipari növények közül a kender és a repce külön kiszakított határrészekre került.²³

Az úrbéres községek vetésszerkezete 1787-ben jól tükrözi a kalászosok egyeduralmát:²⁴

	Bevetett terület (kh)	Ebből							
		őszi búza		tavaszi árpa		tavaszi zab		kukorica	
		kh	%	kh	%	kh	%	kh	%
Szőreg	1244	622	50,0	298	23,9	99	7,9	225	18,1
Gyála	1727	862	49,9	632	36,5	65	3,7	168	9,7
Újszentiván	426	211	49,5	139	32,6	14	3,2	62	14,5
Összesen	3397	1695	49,8	1069	31,5	178	5,2	455	13,4

A terméseredményeket illetően az 1828-as országos összeírás megemlíti, hogy Szőregen több év átlagában 3—4-szeres, Gyálán és Újszentivánon 4—5-szörös volt a maghozam. Ez az átlag természetesen szélsőséges értékeket takar, jó esztendőben, amikor elmaradtak az áradások és az időjárás is kedvezett, 7—8-szoros termést takaríthattak be, aszályos vagy árvizes években — ilyeneknek számítottak a következők: 1790, 1794, 1816, 1830 — az elvetett magnál alig termett több. A terméssingadozást az alábbi évek adatai igazolják:²⁵

	búza (p.m)			árpa (p.m.)			zab (p.m.)		
	1785	1878	1791	1785	1787	1791	1785	1787	1791
Szőreg	5 220	5 160	8 835	800	6336	4300	250	2124	912
Gyála	8 943	17 200	12 480	1200	5580	3920	300	1040	1980
Újszentiván	1 903	4 020	2 750	200	3048	820	70	312	672
Összesen	16 066	26 380	24 065	2200	14 964	9040	620	3476	3564

A táblázatban feltüntetett évek közül az 1785-ös gyenge, az 1787. és 1791. esztendő közepes termésűnek minősült. 1788 februárjában több család gabonát kért Szegedtől, mivel „oly annyira megfogyott a gabonájok, hogy nincs mit enni” — írták beadványukban.²⁶ Gyálán 12, Újszentivánon 3, Szőregen 25 családot, együttesen 98 főt fenyegetett a „kenyerhiány”. 1790 szeptemberében — közvetlenül a nyomtatás után — 33 gyálai jobbágy 100 köből (1 köből=2 p. m.) búzát kért a szegedi tanácstól őszi vetésre, „különben meddón maradnak a földeik”.²⁷ Rossz volt a termés 1794-ben

²³ A növénytermesztésre ld az 1791-es részletes uradalmi kimutatást: CsmL: Szeged, számozott iratok. 45. doboz: 581/1793., továbbá az 1828-as országos összeírás „megjegyzéseit”: OL: Filmtár B 182. doboz: Gyála és Térvár, B 186. doboz: Rábé és Ószentiván, B 188. doboz: Szőreg, Újszentiván, Újszeged.

²⁴ CsmL: Torontalska Županija. Rolna: 6. Cím nélküli irat német nyelven a jobbágyok telki állományáról, vetésterületéről (1787)

²⁵ Uo. Rolna: 5. Tabella Conscriptiois Frugum de Anno 1785 in Processus Kanisaiensi peracta.; 1787-re vonatkozóan ld. a 24. sz. jegyzetet!; Az 1791-es adatokra: CsmL: Szeged, számozott iratok 45. doboz: 581/1793.; 1 pozsonyi mérő = 62,5 liter, de jelent területmértéket is, akkora területet (kb. 600 négyszögöl), amelybe 1 p. m. gabonát szoktak vetni.

²⁶ CsmL: Szeged, számozott iratok. 20. doboz: 212/1788., 290/1788.; A gyenge ill. közepes termésű évekre ld. MÉREI GYULA (szerk.): Magyarország története 1790—1848. I—II. Bp. 1980. (Továbbiakban: MÉREI: Magyarország története 1980.) I. 427—428.

²⁷ CsmL: Szeged, számozott iratok. 32. doboz: 1073/1790., 1091/1790., 35. doboz: 490/1791.; Szeged Város Tanácsának iratai. Tanácsulési jegyzőkönyvek. (Továbbiakban: Szeged, tan. jkv.) 490/1791.

is, ekkor Szőregen 115-en, Újszentivánon 47-en, Gyálán 46-an maradtak élelem és vetőmag nélkül.²⁸

A „szűk esztendők” az egyszerű újratermelést veszélyeztették, hiszen ilyenkor nemcsak a vetőmagot élték fel a szűkölködők, hanem elveszítették igásaikat is. Erről a szőregiek 1795-ben így írtak: „a nagy szárazság miatt oly kevés gabona termett há-
tárunkban (ti. 1794-ben, R. I.), hogy nyomtatás végéig könnyen eléltük, kivéve né-
hány vagyonosabb gazdákat..., akiknek marhái és egyéb jószágai valának, kenyér
szüksége miatt legkisebb áron eladni kintelenek voltunk azokat, és arra jutottunk so-
kan és számosan, hogy mindenféle marháinkból kipusztultunk.”²⁹

A termésingadozás végigkísérte az egész korszakot. 1831-ben Gyála bérlője, Korda János azért kesergett, mert 1829-ben „egy keresztből csak egy véka búzát” nyert, holott „az előtti esztendőkre négy és öt vékát is szokott fizetni”.³⁰ A kereszt-
ként kinyomtatott 4—5 véka mag jónak számított, átlagosan azonban a 2—2,5 vékás
hozamot tekinthetjük. Ilyen közepes termésű évnek számított 1791, ekkor egy kereszt
dézsmabúzából 1 pozsonyi mérővel (1 p.m.=2 véka) nyomtattak ki. Hasonló volt az
árpa maghozama is, rudasonként — Szegeden és az uradalom községeiben 2 rudast
egyenlőnek vettek 1 keresztrel, azaz 20 kévével — 0,5 pozsonyi mérős átlagot értek el.
Valamivel bővebben fizetett a zab, egy rudasból 0,6 mérőt nyertek.³¹

A termelési eljárások és munkaeszközök nem változtak 1831-ig. Az őszi gabona
alá Gyálán és Újszentivánon kétszeri, Szőregen háromszori, a tavasziak alá mindenütt
egyszeri szántással készítették elő a talajt. Az eltérés a föld minőségével magyarázha-
tó: Gyála és Újszentiván elsősorlag jó földjén kétszeri szántással is megtermett a ga-
bona. Ezért a gabonaföldet nem trágyázták, elégségesnek tartották az 1 éves pihen-
tést, az ugarolást. Egy-egy nehéz faeke elé 4—6 ökröt fogtak, a vetés után pedig tús-
kés boronával egyengették el a talajt. Aratásig a gabona újabb munkát nem igényelt,
legfeljebb a konkolytól és a rozstól tisztították meg a búzatablákat, hogy „a jövőre
tisztább búzát földjeikbe vethessenek”.³²

A tiszta búzát és a kétszerest „kiki aratván, kévékbe kötözte”, majd keresztbe
rakta. Bár a tavasziaknál is előfordult a kévébe kötés, mégis általánosabb volt a ka-
szálás és a rudasokba gyűjtés. Ez a módszer gyorsította ugyan az aratást, de a vonta-
tás miatt nagyobb szemvesztéssel járt. Olykor előfordult, hogy az ősziékből a „cse-
kélyebb részt” szintén kaszákkal „takarították le”. A szérűkre hordott vagy vontatott
gabonát mind a jobbágyok, mind pedig az uradalom — külön „dézsmaszűrű” — lo-
vakkal nyomtatta ki.³³

A gabona tárolására szolgált a földverem és a kamra. Földfeletti létesítmények
(hambárok) építésére az uradalom bérlői szolgáltatottak példát. Közismertek Vedres
István újszerű téglavermei Vedresházán, amelyek a kenyérsütő „boglyakemencék”-

²⁸ Uo. Szeged, számozott iratok. 52. doboz: 2097/1794., 56. doboz: 1079/1795., 1101/1795.

²⁹ Uo. 56. doboz: 1079/1795., 53. doboz: 2313/1794.

³⁰ Uo. A szőregi uradalom iratai. 146/1831.: az 1281 kereszt búzából 320 1/2 köből szemet nyert. Nem kedvezett az 1830-as esztendő sem, ekkor 1121 kereszt dézsmabúzából szedhetett be, amelyből — mivel egy-egy kereszt fél vékánál többet nem adott — 140 1/8 köből szemet nyomtatott ki.

³¹ Uo. Szeged, számozott iratok. 45. doboz: 581/1793.

³² Uo. 58. doboz: 2065/1795.

³³ Uo. A gyálaiak „aratott gabonán” a sarlóval vágott és kévékbe kötött búzát, kétszerest értették, ezt tekintették maguk is „fejlettebb” eljárásnak. A kérdésre ld. HOFFMANN TAMÁS: A gabo-
naneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Bp. 1963. 116., 203.: 1 lóval — 5—6
keresztet tart a mazó ágyásból — 1 nap alatt 300—480 kg szemet nyertek. 2 lóval — 6—7 keresztet
tartalmazó ágyásból — naponként 480—560 kg volt a teljesítmény. Szeged az uradalmi „szűrűre”
behordatott gabonát 25 részessel nyomtatta ki, búzából 1791-ben heted, tavasziakból hatod részt
kaptak (CsmL: Szeged, számozott iratok, 45. doboz: 581/1793.)

hez hasonlítottak.³⁴ Arra viszont nincs adatunk, hogy ezek elterjedtek volna a jobbágyok háztartásaiban. Szeged a házi kezelés időszakában (1781—1791) Szőregen magtárát (magazinum) épített, itt tárolták a dézsmagabonát. A gabonakonjunktúra a napóleoni háborúk idején arra készítette a bérlőket, hogy saját költségükön újabb tárolókat építsenek. Ezek közül a Róth és Nagy család létesítményeit ismerjük. 1806-ig hatalmas „kukorica hambárt” (górét) és három szintes („két padlásos”) — méreteiben is lenyűgöző — magtárát építettek Szőregen. A téglából emelt magtár hossza 40, szélessége 12 lépés volt, értékét 1809-ben 9195 Ft 40 kr-ra becsülték.³⁵

A dohánykertészek maguk is természetettek gabonát, de olyan kis mértékben, hogy saját szükségletüket sem tudták kielégíteni. Az őszentivániai a XIX. század első éveiben (1801—1806) 94 kataszteri hold dohányföldet és 36 hold „búza alá való föld”-et béreltek az uradalomtól; gabonatermesztésük után „átaljában” évi 16 pozsonyi mérő gabonadézsmával tartoztak. Hasonló nagyságrendre utal az 1828-as összeírás Térvár és Rábé esetében is. Az előbbinél 47, az utóbbinál 46,8 hold volt a vetésterület, egy-egy kertészre átlagosan 3,3 illetve 1,8 hold esett.³⁶ A gabonahiány miatt fellépő drágaság gyakran kritikus helyzetet teremtett, miként 1794-ben, amikor 17 térvári, 22 rábői és 49 őszentiváni kertész kért gabona- illetve pénzsegélyt az uradalom akkori bérlőjétől. Róth József „teljesítette” a kérést, de „folyó áron” — a búza köhlét 6, az árpaét 7, a kukoricáét pedig 8 Ft-ért — osztotta ki közöttük a gabonát. A kölcsönt „kész pénzben” kellett visszafizetniük. A tetemes összeget nem tudták a következő évben törleszteni, ezért a bérlő — a restancia behajtására — lefoglalta dohánytermésüket.³⁷

A községek lakói a tavasziak nyomásában természetett kukoricát többszörösen hasznosították: állati takarmányként és emberi étkezésre egyaránt felhasználták. 1787-ben 455 holdon természették, Szőregen ekkor 2150, Gyálán 835, Újszentivánon 580 pozsonyi mérő termést takarítottak be.³⁸

Miután a kereslet az amerikai függetlenségi háborútól kezdve egyre nőtt a dohány iránt, az úrbéres jobbágyok közül mind többen tértek át a dohánytermesztésre. Szeged közelsége megkönnyítette az értékesítést, egyrészt a város piacán maguk is eladhatták termésüket, másrészt — s ez vált általánossá — helyben vásárolták fel tőlük a dohánykereskedők. Kompokkal, kisebb hajókkal közvetlenül Ószentivánról szállították Szegedre a dohányt, ahol nagyobb hajókra rakták, majd értékesítették.³⁹

A dohány térhódítása a gabonaföldeken kívül a szőlők rovására is történhetett: 1808-ban a gyálaiak beszámoltak arról, hogy „néhány lakosok, az szőlőnek osztatott

³⁴ Vedres István tapasztalatait a Nemzeti Gazda 1815. évi decemberi számában (321—322. p.) tette közzé. Működéséről ld. FARKAS LÁSZLÓ: Vedres István mérnök élete és működése. Szeged 1937. 56—57.

³⁵ CsmL: A szőregi uradalom iratai. sz. n./1806.: „Pénzbéli Bötsüje Azon Épületeknek, melyeket Nemes Szeged Várossa a Szőregi Uradalomba, mint Földes Uraság 1781-dik esztendőtől fogva 1806-dik esztendeig tulajdon költségén építtetett.”; Uo. 2083/1811 sz. alatt található az épületek tervrajzai; Szeged, számozott iratok. 108. doboz: 2914/1809., 110. doboz: 2679/1810.

³⁶ Uo. A szőregi uradalom iratai. 3100/1806.; OL: Filmtár B 182. doboz: Térváron 24 háztartásból 14 rendelkezett vetéssel.; B 186. doboz: Rábén a 39 háztartásból 26-nak volt vetése.

³⁷ CsmL: Szeged, számozott iratok. 55. doboz: 572/1795., 56 doboz: 1079/1795., 1101/1795., 57. doboz: 1746/1795., 58. doboz: 2065/1795.: „Róth József árendátor... termett dohányunkat más külsőkereskedőknek egytáljában eladni nem engedti.”

³⁸ Uo. Torontalska Županija. Rojna: 6. Cím nélküli irat német nyeven a jobbágyok telki állományáról, vetésterületéről.; FÉNYES ELEK: Magyarország statisztikája I—II. Pest 1842—1843. I. 124—125.; Magyar Gazda 1845. V. évf. 104. és 105. sz. 1716.

³⁹ Szeged elsőrendű piaci központ jellegére ld. MÉREI: Magyarország története 1980. I. 294—295., 299.; CsmL: Szeged, számozott iratok. 48. doboz: sz. n./1793.: Véber György szegedi kereskedő írja: „azon kompot, 66 Bálából álló dohánnyal megrakván Szent Iványon, bé hoztam annak utánna a Tiszára.”; 56. doboz: 1144/1795.

földüket be nem ültették szőlő vesszőkkel, hanem dohányt természetnek bennük”.⁴⁰

Az úrbéres községek dohánytermesztésének nagyságrendjéről szórványos adatok maradtak fenn. 1787-ben Gyálán 340, Szőregen 180, Újszentivánon 140 mázsa dohány termett. 1791-ben a három község jobbágyaitól 36 mázsa és 13 font dézsmadohányt szedtek be. A dohánytermesztés jelentőségének növekedésére következtethetünk a szőregi adatok alapján: 1837-ben Szőregen 229 főt írtak össze, ezek együttesen 39 511 „dohánykötéllal” rendelkeztek. Az összeírást az tette indokolttá, hogy a község kölcsönt vett fel, s ennek fejében lekötötte a várható dohánytermést. A pontos számbavétellel akarták megelőzni az egyéni dohányértékesítést. Még ennél is többet mondanak egy 1831. március 26-án kelt kimutatás adatai. Eszerint 52 szőregi dohánykertész 17 954 Ft előleget vett fel, de a dohány leadásakor csak 12555 Ft-ot tudott visszafizetni, adós maradt a kereskedőnek a következő évi számadásig 5399 Ft-tal.⁴¹

A dohánykertész községek termelésének nagyságrendjére Ószentiván adataiból következtethetünk: 1801—1806 között 94 holdon természetek dohányt, s átlagosan évi 860 mázsás termést takarítottak be az itt élő kertészek.⁴²

Év	A termés mennyisége		Holdankénti átlagtermés mázsa	1 mázsa ára	
	mázsa	font		Ft	kr
1801	700	—	7,4	4	30
1803	923	70	8,7	9	—
1804	1065	20	11,3	14	15
1805	1115	20	11,8	15	30
1806	500	—	5,3	28	—

A holdankénti átlagtermés — 5 év együttes adatai alapján — 9,1 mázsa volt, ez közel azonos értéket mutat Torontál megye 1840-es években elért átlagtermésével (10,5 mázsa). A dohánytermesztés jövedelmezőségét bizonyítja egyfelől az árak fokozatos emelkedése, másfelől az a körülmény, hogy a termelési költségek mérsékelten növekedtek. A tiszta jövedelem mértékére következtethetünk az 1840-es évek adataiból, ekkor Torontál megyében 1 hold termelési költségét 92 Ft-ra tették, a tiszta bevételt pedig — 10,5 mázsás átlagterméssel és 16 Ft-os árral számolva — 75 váltó Ft-ra.⁴³ A dohánytermesztésből származó hasznot azonban meg kellett osztani a bérlőkkel, akik a kertészek szorgalmát sújtó dézsma révén jelentős jövedelemhez jutottak. 1801—1806 között Ószentiván bérlője, Biringer Mátvás csupán a dézsmadohányból 5792 Ft 48 kr bevételt számolhatott el. A kereskedők pedig a termést lekötő előlegkölcsönnel csökkentették a kertészek tiszta jövedelmét.

⁴⁰ Uo. 115. doboz: 3489/1811.: a szőlő helyett ültetett dohány után 8 máz a dézsmával számoltak. A szőlőföldeket Szegeden is dohánytermesztésre kezdték fordítani. 1792-ben a „Ballagító melletti szőlősgazdák” ekként panaszkodtak: „néhány apróbb gazdák szőlő tőkéiket kivagdálván, a földjeiket dohánytermesztésre fordították, és minden esztendőben... bellyebb a szőlők közé terjednek.” (CsmL: Szeged, tan. jkv. 1530/1792.)

⁴¹ Uo. Torontalska Županija. Rolna: 8. Tabella... ex Tabacca (1787).; Szeged, számozott iratok. 45. doboz: 581/1793.; A szőregi uradalom iratai. sz. n./1837.: Őszveírása Szőreg Helységében találtatott Dohány Kőteleknek.; Uo. sz. n./1838.

⁴² Uo. 3100/1806.

⁴³ GYIMESI: i. m. 163.

2. Állattenyésztés

Az úrbéres községekben a rét és a legelő együttesen a művelési ágak között 30%-os részesedést mutatott. A rendelkezésre álló rét és legelő nem bizonyult elegendőnek, ezért valamennyi község — úrbéres és dohánykertész egyaránt — arra kényszerült, hogy überlandiális területeket vegyen bérbe az uradalomtól. 1782-ben Szőreg 300, Újszentiván 210, Gyála pedig 700 Ft-ot fizetett az Überlandért. Hamarosan kérték az „árenda” mérséklését, mivel az árvíz miatt „sem széna kaszálással, sem marhalegelítéssel hasznát nem vehetik”.⁴⁴ Az újszentivániak kérelmükben rávilágítanak a bérelt Überland hasznosításának egyéb módjaira is: „reménlettük, hogy az nádlásnak valamely hasznát fogjuk venni, de ez is az árvíz által megrontatott.”

A térvári kertészek 1782-ben 420, a rábéiak 380 Ft-ot fizettek az Überlandért. Az utóbbiak 1795-ben azt sérelmezték a szegedi tanácshoz írott levelükben, hogy „az árendánk minden esztendőben nagyobbodik”. Ennek okát a magánbérlő „telhetlenségében” látták. A térváriak ugyancsak megemlítették, hogy amíg a város közvetlen kezelésben tartotta az uradalmat, addig 400 Ft bérleti összeget fizettek évenként, amióta Blahó Pál lett az árendátoruk (1791-től), a bérösszeget felemelte 550 Ft-ra, 1795-től pedig 1000 Ft-ot kért tőlük.⁴⁵

A korszak végéig a bérelt überlandiális legelő az állattenyésztés nélkülözhetetlen színtere maradt. A magánbérlők kihasználták a jobbágyok, kertészek kényszerű helyzetét, gyakran változtattak a bérleti feltételeken. Alkalmanként az úrbéres és überlandiális legelők tartósan víz alá kerültek, ilyenkor — miként 1792-ben, 1816-ban és 1830-ban — Szeged mentette meg alattvalói állatait az elpusztulástól, pásztorbér fejében engedélyezte a legeltetést a szegedi pusztán.⁴⁶

Az állattenyésztés méreteire következtethetünk az alábbi adatokból: 1808-ban Szőregen és Gyálán 60—60, Újszentivánon 30 bárány esett a bérlőknek dézsmába, ugyanakkor Szőregen és Gyálán egyaránt 2000 db-os „marhaállomány”-nyal számoltak.⁴⁷ 1809-ben 12 gyálai bérelte ki 10 000 Ft-ért azt az „überland földet, azaz marhajárás pusztát”, amely a Tisza partján terült el, Szentpéterrel és Röszkével szemben. Korábban az egész falu bérelte, a többség azonban elállt a bérléstől, mert nem rendelkezett „göbolyös” marhával, csak „vonyós”-sal (igással), az pedig a nyomáson is elfért. Az említett 12 jobbágy marhahizlalással és kereskedéssel foglalkozott: „ők szokás szerint az ejectatio után meddő s göbölös marhákat tartanak vásártul fogva vásárig, ezekre soha sem contribuálnak (adóznak, *R.I.*) a falu kasszájába.”⁴⁸

Az 1828-as országos összeírás lehetővé teszi az állattulajdonosok arányának meghatározását. Az úrbéres községekben az összeírtak 80%-a, a kertész községekben — Ószentiván kivételével, ahol 78%-os arányt állapíthatunk meg — 87—89%-uk tartott állatot. Differenciáltabb képet kapunk, ha az állatfajták szerint végezzük el a csoportosítást:

⁴⁴ CsmL: Szeged, számozott iratok. 1. doboz: 324/1782., 4. doboz: 721/1783., 7. doboz: 842/1784., 9. doboz: 519/1785.

⁴⁵ Uo. 56. doboz: 1101/1795.

⁴⁶ Uo. 56. doboz: 1079/1795.; Szeged, tan. jkv. 496/1792., 988/1830., 1622/1830., 1655/1830., 1754/1830., 2291/1830.

⁴⁷ Uo. Szeged, számozott iratok. 45. doboz: 581/1793., 115. doboz: 3489/1811.

⁴⁸ Uo. 105. doboz: 397/1809.

	Összeirtak száma	igásökörtulajdonos	Ebből			sertéstulajdonos
			lótulajdonos	sz. marhatulajdonos	juhtulajdonos	
Szőreg	370	53	236	216	102	90
Gyála	300	82	208	153	153	118
Újszentiván	107	9	56	73	33	23
Összesen	777	144	500	442	288	231
Rábé	39	12	28	29	3	9
Térvár	24	5	20	15	1	6
Ószentiván	60	1	45	18	—	16
Összesen	123	18	93	62	4	31

A táblázatból kitűnik, hogy uradalmi szinten legelterjedtebb a lótarás volt, az úrbéres községekben a lótulajdonosok aránya megközelítette a 65%-ot, míg a kertészeknél az összeirtak 75%-a rendelkezett lóval. Második helyre került a szarvasmarha tenyésztése, a tulajdonosok aránya valamivel meghaladta az 50%-ot. Az úrbéreseknél harmadik helyen a juh-, a kertészeknél a sertésenyésztés állt. (Az állatállomány számát és megoszlását háztartásonként a mellékletben közölt táblázat tartalmazza.)

A szántóművelési viszonyokra következtethetünk az igásokkal való ellátottság alapján. Gyálán a vetésterülettel rendelkezők közül minden 2., Szőregen minden 3. háztartásban találunk igásökröt. Újszentivánon — ahol az 1 háztartásra jutó átlag a legkisebb volt — csak minden 7. szántótulajdonos rendelkezett ökrökkel. Ugyanakkor az említett községekben jelentős volt azoknak a száma, akik földnélküliként igásökröket és kocsislovakat tartottak. Ezekről joggal feltételezhetjük — jöllehet csak Szőreg esetében tesz erről említést az összeírás —, hogy „segítségükkel” keresték kenyerüket.⁴⁹

Elterjedt a méhészet is, az 1780. évi urbárium a méhtizeddel mint állandó bevétellel számolt. 1791-ben az uradalom területén 90 db méhkaptár után váltották meg a tizedet — kaptáronként 4 krajcárjával — a tulajdonosok.⁵⁰

3. Szőlőtermesztés

Valamennyi úrbéres községben 1781 előtt meghonosodott a szőlőtermesztés. A szőlőhegyek szorgalmi földön keletkeztek. Együttesen 1782-ben a művelési ágak között 3,5%-ot jelentettek (280,3 kh). Az úrbéri rendelet szellemében a szőlőhegygel (promontorium) rendelkező községek fél évig — Szt. Mihálytól Szt. György napig — élhettek a kocsmáltatás jogával, miközben a földesúri italmérés sem szünetelt. 1781-től minden községben szerepel a kocsmák bérlője — többnyire egy-egy szegedi civis —, aki meghatározott árrend ellenében szerzett jogot a földesúri italmérés gyakorlására. A rövid lejáratú (1—3 éves) szerződések is közrejátszottak abban, hogy a bérösszeg állandóan emelkedett.⁵¹

⁴⁹ OL: Filmtár B 188.: „nonnulli ex colonis naves sale onexatas erga mercedem jugalibus promovere soleant” (Szőreg).

⁵⁰ Uo. U. et C. fasc. 223. no. 20.; CsmL: Szeged, számozott iratok. 45. doboz: 581/1793.

⁵¹ Uo. Torontalska Županija. Rolna: 1. Tabella Conscriptiois Arendatorum (1782)., Rolna: 6. Tabella Arendatorum... Regalium Beneficiorum pro Anno 1787 peracta: Szőregen ekkor a szegedi polgár, Csavargó Péter 400 Ft-ot, Gyálán Róth József — „szegedi civis és szőregi lakos” — 249 Ft-ot, az újszegedi italmérésért Aradi János ugyancsak szegedi civis 90 Ft-ot fizetett. Az italmérés jövedelmezőségét bizonyítja, hogy valamennyi községben épített a város kocsmát, emellett a Tatarinabara nevű csárda tartozékaként 285,5 hold földet „szabadított ki” a víz járása alól (Uo. A szőregi uradalom iratai. 3100/1806.). 1791-ben az újszegedi „korcsmaház”at 1829 Ft 5 kr-ra, a szőregi kocsmát 2204 Ft 39 kr-ra, a gyálait 536 Ft 18 kr-ra, a rábéit 60 Ft-ra becsülték (Uo. 120/1791.).

A szőlőtermesztés nagyságrendjére utalnak a szórványosan fennmaradt dézsmaszámadások. 1784-ben 244, 1791-ben 168, 1808-ban 395 akó (1 akó vagy urna = 54,3 liter) dézsmabort szedtek be a 3 úrbéres községben. A szőlőbirtokosok száma 1786-ban Szőregen 114, Gyálán 94 volt. Az előbbieket együttesen 1845, az utóbbiak 1223 akó bort takarítottak be. A szőlőterület nagysága tulajdonosonként néhány négyszögöltől 1—2 holdig terjedt. A legnagyobb birtokosok Szőregen találhatók, ahol Papp Dániel 190, Róth József 130, Arszó Miletin 70 urna után fizette a dézsmát, amit akónként 1 Ft-jával pénzen megválthatott. Az első két birtokos szegedi cívisként az uradalom kocsmáinak bérlői között szerepelt ezekben az években, valószínűnek tarthatjuk, hogy vásárlással jutottak szőlőbirtokhoz. A helybeli jobbágyok között is találunk 30—40—60 akós terméssel rendelkezőket, Szőregen Szávó Beleszlia, Dani István, Gyálán Sztanko Czevey, Nikola Markov, Vászai Baity tartoztak e kategóriába.⁵²

A szőlőterület uradalmi szinten változatlan maradt 1828-ig, községenként azonban eltérések figyelhetők meg: Szőregen valamelyest csökkent 1782-höz viszonyítva (3,2 kh), Gyálán és Újszentivánon pedig nőtt (3,1 kh illetve 0,3 kh):

	Szőlőbirtokosok száma	Kapások száma	Szőlőterület kh-ban	1 birtokosra jut	
				kapás	kh
Szőreg	140	931	116,4	6,65	0,83
Gyála	132	854	106,7	6,47	0,80
Újszentiván	48	459,2	57,4	9,56	1,19
Összesen	320	2244,2	280,5	7,01	0,87

A szőregi csökkenés magyarázatául az 1828-as összeírás megjegyzései szolgálnak, egyfelől itt volt a kapásonkénti (1 kapás = 200 négyszögöl) terméshozam a legkisebb, a tized levonása után mindössze 0,68 akó, másfelől a szőlő munkaigényessége — négy-szeri kapálás, egyszeri metszés és kötözés — miatt a ráfordítások is magasak voltak. Gyála és Újszentiván esetében viszont a kapásonkénti terméshozam elérte az 1,12 akót, ami ellensúlyozta a kiadásokat.

A szőlőbirtokosokra jutó átlagos terület Újszentivánon meghaladta az 1 kataszteri holdat, míg a másik két községben közel azonos értéket mutatott (0,8 kh). A szőlőbirtokosok között Gyálán és Szőregen az 1 holdnál kisebb területtel rendelkezők voltak többségben, Újszentivánon viszont az annál nagyobbval rendelkezők:

Szőlőbirtokosok száma	Megoszlásuk birtokkategóriánként												
	—600 □-ig		600—1200 □-ig		1200—1600 □-ig		1—2 kh-ig		2—3 kh-ig		3 kh felett		
	sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%	
Szőreg	41	29,3	51	36,4	23	16,4	16	11,4	5	3,6	4	2,9	
Gyála	23	17,4	55	41,7	23	17,4	26	19,7	4	3,0	1	0,8	
Újszentiván	4	8,3	7	14,6	9	18,4	24	50,0	4	8,3	—	—	
Összesen	320	68	21,3	113	35,3	55	17,2	66	20,6	13	4,1	5	1,5

A szőlőbirtokosok többsége saját fogyasztásra termesztett szőlőt, csupán töredéke, köztük néhány bérlő, kapcsolódott be az áruforgalomba. A magánbérlők részint a dézsmabort, részint saját termésüket mérték ki az uradalom községeiben.

⁵² Uo. Szeged, számozott iratok. 7. doboz: 827/1784., 15. doboz: 2361/1786., 45. doboz: 581/1793., 115. doboz: 3489/1811.

4. Ipar

Az uradalom népességének túlnyomó többsége a mezőgazdaságból élt meg, csupán elenyésző hányada foglalkozott iparral. Egyedül Újszeged lakosairól említi meg az 1828-as összeírás, hogy nagy részük iparral és napszámmal keresi kenyerét.⁵³ Ennek ellenére a kézművesek száma és aránya az uradalom egészét tekintve mindvégig alacsony maradt: 1782-ben a 499 családfő 3%-a (15 fő), 1828-ban az összeírtak (1039 fő) 2,9%-a (31 fő) tartozott az iparosok közé.⁵⁴

1782-ben csupán az úrbéres községekben élt iparos, Szőregen 8, Gyálán 5, Újszentivánon pedig 2 fő. Ezek többsége a molnár mesterséget űzhette, erre következethetünk a szárazmalmok számából: Szőregen 3, Gyálán 5, Újszentivánon 1 malom működött. Az úrbéres községek iparosainak száma nem emelkedett 1828-ig, községenkénti megoszlásuk is változatlan maradt. Gyarapodott viszont Újszeged kézműveseinek száma: 1806-ban 5, 1828-ban már 14 fő tartozott közéjük. A számszerű növekedés egyben új iparágak meghonosodását is jelentette: 1828-ban 4 kalapost, 2 asztalost valamint 1—1 puskaművest, szabót, szövőt, mészáros, szitást, kerékgyártót, kötélverőt, kovácsot írtak össze. Valamennyien egész évben dolgoztak és mesterességükből éltek meg. Újszeged 10 iparágával szemben Újszentivánon, Rábén és Ószentivánon 1 (molnár), Gyálán és Szőregen pedig 3 (molnár, kovács, kerékgyártó) mesterséget űztek.⁵⁵ A molnárok (11 fő) háznélküli zselléreként a malomtulajdonosokhoz szegődtek, erre utal a „conventionatus molitor” kifejezés. A kovácsok és kerékgyártók a házas zsellérek közé tartoztak, 4-en mezőgazdasági ingatlannal (szőlő) is rendelkeztek. A kézművesek többsége egyedül dolgozott, mindössze 3-an foglalkoztattak segédet. Céhszerveződésről 1831-ig még Újszeged esetében sem beszélhetünk, valószínű azonban, hogy a mesterek — a szőregi kerékgyártókhöz hasonlóan — szegedi céhekhez kapcsolódtak.⁵⁶

A szerény kézművesiparhoz háziipar is társult: a szövésen kívül igen elterjedt a pálinkafőzés. 1808-ban 52 kazán után fizették a taksát a földesúrnak.⁵⁷ Az uradalom lakossága alapvető szükségleteit a közeli Szegeden szerezte be, 1796-tól pedig egyre inkább az újszegedi piacon. Szeged ugyanis, amikor 5000 Ft ellenében mezővárosi rangra emeltette, megszerezte „mind a piaci, mind pedig a vásári privilégiumot is”.⁵⁸ A szárazföldi úton is elérhető Újszeged gyors gyarapodásnak indult. Ezt bizonyítja, hogy az uradalom újszegedi jövedelme az 1780. évi 32 Ft 31 kr-ról 1806-ig — többek között a letelepedő iparosok, többnyire zsidó kereskedők adója, a piaci és vásári bevételek, továbbá az ital- és húsmérés révén — 2356 Ft-ra emelkedett.⁵⁹

⁵³ OL: Filmtár B 188.: „incolae consistunt ex Inquilinis, qui majori parte officium exercent, alii vero mercenarias operas...”

⁵⁴ Az 1782-es adatokat ld. CsmL: Torontalska Županija. Rolna: 9. Nomina Locorum Processus Kanisaiensis (1782).

⁵⁵ Uo. A szőregi uradalom iratai. 3100/1806.; 1828-ban Szőregen 4 molnár, 2 kovács és 2 kerékgyártó, Gyálán 3 molnár, 1—1 kovács ill. kerékgyártó, Újszentivánon 2, Rábén és Térváron 1—1 molnár élt.

⁵⁶ RÁKOS: i. m. 99.; EPERJESSY GÉZA: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686—1848). Bp. 1967.

⁵⁷ CsmL: Szeged, számozott iratok. 115. doboz: 3489/1811.: Szőregen 14, Gyálán 34, Újszentivánon 4 kazánt írtak össze 1808-ban. A szárazmalmok száma ugyanekkor Szőregen 4, Gyálán 9, Újszentivánon 2 volt.

⁵⁸ Uo. A szőregi uradalom iratai. 3100/1806.

⁵⁹ Uo. 1792-ig készült el Szőreg és a Tisza között a temesvári országút részeként a híres szőregi töltés, melynek hossza 2450 öl volt, ebből 1750 öl fűzfákkal szegélyezett földútnak, 700 öl pedig fából ácsolt — 3 db-ból álló — hidnak számított. A „százlábú híd”-nak is nevezett töltés tervrajzát ld. az uradalmi iratok között 2083/1811-es sz. alatt.

III. Társadalmi viszonyok

1. Úrbéres jobbágyok

Az úrbéres községekben a rétegződés alapja a földbirtoklás volt, már az úrbérrendezés előtti időszakban jobbágnak az számított, aki földművelést folytatott. A földbirtoklás tehát egy-egy család vagyoni helyzetétől függött, az igásokkal nem rendelkezők, mivel földet nem művelhettek, a zsellérek csoportjába tartoztak. Természetesen telkesek is válhattak zselléreké, különösen egy-egy természeti csapást követően (ál-lataik elhullottak stb.).

A szőregi uradalom jobbágyságának jogi értelemben vett rétegződése az úrbérrendezés évében a következőképpen alakult:

	Úrbé- res né- pesség öss- zesen	telkesek		Ebből				zsellérek együtt	
		sz.	%	házas zsellé- rek	háznélküli zsellérek	sz.	%	sz.	%
Szőreg	269	181	67,3	35	13,0	53	19,7	88	32,7
Gyála	193	142	73,5	21	10,9	30	15,6	51	26,5
Újszentiván	71	55	77,5	4	5,6	12	16,9	16	22,5
Összesen	533	378	70,9	60	11,3	95	17,8	155	29,1

Ha a fenti számokat szembesítjük az 1786. évi országos és Torontál megyei adatokkal, akkor az országosnál kedvezőbb helyzet mutatható ki a telkes—zsellér arányt illetően (66,6—33,4%), Torontál megyét tekintve viszont rosszabb (86,4—13,6%).⁶⁰ A következő évtizedekben a zselléresedés üteme felgyorsult: 1806-ig a házas zsellérek létszáma Szőregen 35-ről 94-re, Gyálán 21-ről 45-re, Újszentivánon pedig 4-ről 15-re emelkedett. Ebben alapvetően közrejátszott az a körülmény, hogy — miként országosan — a népesség növekedésének természetes folyamata nem párosult az úrbéres föld gyarapodásával.⁶¹ Az úrbérrendezéskor ugyanis az uradalom területén véglegesen elkülönítették egymástól az úrbéres és allodiális földet; a zsellérek és letelepedők 1780-tól úrbéres telekhez csak akkor juthattak, ha vállalni tudták az elhagyott sessiók megművelését és a földesúri szolgáltatások teljesítését. Eleinte adódott is számukra lehetőség, de kevésbé tudtak élni vele. 1791 után az uradalom bérleői az üres telkeket vagy megtartották maguknak, s ott robottal gabonát termesztettek, vagy kiosztották a jobbágyok között, de olyan magasra szabták egy-egy telek árendáját, hogy azt csak a módosabbak fizethették meg.⁶²

⁶⁰ OL: U. et C. fasc. 223. no. 20.; BENDA GYULA: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767—1867. Számok és történelem I. Bp. 1973. 145.

⁶¹ CsmL: A szőregi uradalom iratai. 2747/1806.; Közli: OLTVAI FERENC: Szeged múltja írott emlékekben 1222—1945. Szeged 1968. 98—99.; A jobbágyfelszabadításig mindhárom községben változatlan maradt az 1780-ban megállapított úrbéres állomány (FÉNYES: Magyarország geographiai szótára. II. 62., IV. 101., 158.).

⁶² Erről a gyálaiak 1794-ben a következőt írták: „minden sessio Földtül... 50fkat — Bor és Bárány Dézsmán kívül — Árendás Urunk kér” (CsmL: Szeged, számozott iratok. 48. doboz: 23 06/1 794.); 115. doboz: 3489/1811.: „vannak Helységeinkben, úgy mint Gyállán 7 vacans (elhagyott, R.I.) sessio Földjeink, mellyeket az Árendátor maga hasznára általunk szántattya, vetteti, és ezekből maga Csúriben önti bé a Hasznót, úgy Szőregen vannak Überlandiális Földek, szántás alá valók, de hasonló képpen mind Gyállán 40 Házak, mind Szőregen 70-ig valók tanáttanak, kiknek semmi Földjük —

A zsellérek földszerzésének szinte egyetlen járható útja az überlandiális földek bérlete volt. Ezekhez az úrbérestől eltérő feltételekkel juthattak, holdanként — a föld minőségétől függően — 15—20—30 krajcár bért fizettek.⁶³ Így jöhettek létre a jobbágyi szorgalomról elnevezett ipusztériális telkek, nagyságuk azonban nem vetekedhetett az úrbéres telkekével. Többnyire 1—2 holdas parcellákról lehetett szó, kivételnek számítottak az ennél nagyobb telkek. 1780-ban Szőregen az egész „ipusztériális” 34 holdnak (1 egész úrbéres telkeknek) felelt meg, hasonló nagyságrendet képviselt Gyálán és Újszentivánon is.⁶⁴ A következő évtizedekben a szorgalmi telkek birtokosaiból külön jobbágyréteg alakult ki, az ún. árendás zsellérek rétege.

A XVIII. század végén fellépő konjunktúra arra ösztönözte a magánbérlőket, hogy az Überland hatásabb térségeit maguknak lefoglalják, s ott gabonát termesszenek. Földfoglalásuk elsősorban a zselléreket sújtotta, ezért a földnélküliség mindhárom községben a társadalmi ellentmondások kiéleződéséhez vezetett. Ez egyfelől a zsellérek arányának kedvezőtlen alakulásában jutott kifejezésre, másfelől pedig az áruteremelésben érdekelt jobbágyok és a „telhetetlen bérlők” közötti összeütközésekben. E harc mozzanatairól a Szegedhez írott jobbágylevelek számolnak be:⁶⁵ dézsmáláskor a „javát” vették ki; aratáskor nem engedélyezték a dézsmálás előtti nyomtatást, a jobbágyokra rákényszerítették saját gabonájukat, „rosta ajját és poros, szemetes búzát” adtak kölcsön, de helyette tiszta búzát követeltek; pontatlanul vezették a robotnapok nyilvántartását, emiatt — különösen aratáskor és szénakaszáláskor — „túlrobotoltatták” őket; mértéktelenül megemelték az überlandiális legelők árendáját; megkisebbitették azokat; a tartozások behajtására megtiltották dohánytermésük közvetlen értékesítését vagy lefoglalták a kereskedőktől az érte járó pénzt.

A jobbágytársadalom struktúrájában bekövetkezett változásokról tájékoztat bennünket az 1828-as összeírás:

	Úrbéres népesség összesen	telkes jobbágy		Ebből				zsellérek együtt	
		sz.	%	házas zsellér sz.	%	háznélküli zsel- lér sz.	%	sz.	%
Szőreg	360	147	40,8	184	51,1	29	8,1	213	59,2
Gyála	281	132	47,0	129	45,9	20	7,1	149	53,0
Újszentiván	98	49	50,0	44	44,9	5	5,1	49	50,0
Összesen	739	328	44,4	357	48,3	54	7,3	411	55,6
Magyarország	1 020 631	502 644	49,2	389 379	38,2	128 608	12,6	517 987	50,8
Torontál vm.	45 237	18 313	40,5	18 746	41,4	8 178	18,1	26 924	59,5

A zsellérek száma meghaladta a telkes jobbágyokét, arányuk az országosnál is kedvezőtlenebbül alakult. Míg országosan — a töredéktelek gyarapodásával — nőtt a telkesek száma,⁶⁶ addig az uradalomban ellentétes folyamat zajlott le: számuk 1780-

ámbár sok cselédjei vannak — nintsen; de hogy amott maga az Árendátor veszi hasznát, itt pedig drága pénzen lánczát (holdját, *R. I.*) ki osztogattya, Dézsmát is kérvén tőle, magokra nem válthaty-tyák, azért is Koldusokhoz hasonló.” A fenti okok miatt sokan elhagyták az uradalmat: „Róth József Árendájának első esztendeiben már 10 házak Gyála Helységből máshova költöztek, ... Törvénytelenségeit az Árendátornak nem túrhethvén fél falu is máshova készül lakni menni” (58. doboz: 2065/1795.).

⁶³ VARGA: i. m. 57.; PAULY: i. m. 246.

⁶⁴ OL: U. et C. fasc. 223. no. 20.

⁶⁵ CsmL: Szeged, számozott iratok. 48. doboz: 230/1794., 56. doboz: 1007/1795., 58. doboz: 2065/1795.; 64. doboz: 1088/1797., 63. doboz: 614/1797., 115. doboz: 3489/1811.

⁶⁶ BENDA: i. m. 146.

hoz viszonyítva 378-ról 328-ra csökkent. Az összeírás fogyatékoságaitól eltekintve ebben közrejátszott az is, hogy a gazdátlanná vált telkeket — Gyálán 7, Újszentivánon 6 ilyen telek volt 1828-ban — a magánbérlők a kontraktusok előírásai ellenére nem népesítették be: vagy kisajátították, vagy pedig az arra jelentkező telkesek között osztották ki. Az előbbire bizonyosság a Róth család 1810-es vagyonleltára, amely többek között említést tesz 1 gyálai házról „intravillánnummal és egy sessióval”. A jobbágyok „telekhalmazására” utalnak Szőreg 1828-as adatai: 12 jobbágy ekkor az 1780-ban megállapított teleknél nagyobb földet birtokolt.⁶⁷ Végül megemlíthetjük, hogy a magánbérlők megakadályozták a jobbágytelkek felaprózódását; a robotra alapozott gazdálkodás ugyanis teherviselésre képes jobbágyokat igényelt, nem pedig igaerővel sem rendelkező töredéktelekeseket.

A jobbágyok jogi rétegződése természetesen nem tükrözi a tényleges gazdasági-társadalmi helyzetet, hiszen a földbirtoklásán kívül számos tényező befolyásolhatta azt. A zsellérek közül néhányan a bérelt közlegelőre alapozott állattenyésztéssel elérhették a telkesek életszínvonalát. Többek között a gyálai Steva Plavtsin házas zsellérlként 5 igásökrrel, 2 kocsislóval, 1 tehénnel, 10 birkával és két sertéssel rendelkező 1828-ban, Arzen Kuzmanov pedig az 5 igásökrön, 2 kocsislóval kívül 1300 négyszögöl szőlőt is birtokolt. Ugyanakkor a féltelkes Avram Sztojkin háztartásából hiányoztak az igások, csupán 5 db juh és 1 sertés képezte tulajdonát, szőlőbirtoka sem haladta meg a 200 négyszögölt. A zsellérek vagyoni helyzetéről egyrészt az ingatlanbirtoklás, másrészt az állatállomány alapján győződhetünk meg. A három községben összeírt 411 zsellérből 57-nek (13,8%) volt szőleje, köztük 6 háznélküli zsellért is találunk, 34-en (8,2%) igásökr-tulajdonosnak, 213-an (51,8%) kocsisló-tulajdonosnak számítottak. A zsellércsaládok kétharmada tartott 1—2 tehenet, sertést, s valamivel több (5—10) juhot. Egyharmaduk „tökéletes vagyontalanságban élt”,⁶⁸ még ingó vagyonnal sem rendelkezett; közülük kerültek ki a napszámosok, cselédek, béresek, akik a módosabb jobbágyoknál bérmunkásként kapcsolódtak be a munkamegosztás adott rendszerébe. Az igásokkal rendelkező zsellérek — köztük 20 háznélküli — magas számából joggal következtethetünk arra, hogy ezek fuvarozással, nyomtatással, esetleg hajóvontatással biztosították megélhetésüket.⁶⁹

A gazdagparaszti réteg, amely az árutermelésnek köszönhette megerősödését, mindhárom községben kimutatható. Vagyoni helyzetéről az 1828-as összeírásán kívül bérleti szerződések feltételei is tájékoztatnak: Szeged a községi bérlés előfeltételének tekintette a vagyonos gazdák „Obligatio”-ját, tehát olyan „kötelező levelét”, amelyben „önnön vagyonuknak ajánlása mellett” biztosították a várost a kontraktusban vállalt árenda pontos — negyedévi részletekben történő — megfizetéséről.⁷⁰ 1808-ban a szegedi tanács Dugonics Ádám, Dosity György szenátorokat és Rósa György szószólót (tribunus plebis) bízta meg, hogy a helyszínen győződjenek meg a községek anyagi erejéről. Dugonics Ádám jelentésében leírja, hogy az árenda fejében ajánlott 36000 Ft felét a községek előljárói és jelenlevő gazdái megmutatták s „azonnal le akarták tenni”.⁷¹ Szőregen 7 fő 23 500 Ft-ig, Gyálán 11 fő 21 600, Újszent-

⁶⁷ CsmL: Szeged, számozott iratok. 116. doboz: 949/1810.: Róth József egyetlen leánya, Róth Éva örökségéhez tartozott a szőregi uradalomban: 1 szőregi szárazmalom (1000 Ft), 1 szőregi ház (1600 Ft), 3 db szőlő Szőregen (3000 Ft), 1 újszegedi „majorház” (1211 Ft), több szőregi épület, ezek értékét a Kamara 59 222 Ft-ra tette, amikor az első zálogidő lejártakor Szegedet kötelezte megvásárlásukra, azaz a tulajdonos „kárpótlására”.

⁶⁸ Uo. A szőregi uradalom iratai. sz. n./1838.

⁶⁹ A háznélküli zsellérek között feltüntetett Steva Illin tulajdonához tartozott Gyálán 6 igásökr, 2 kocsisló.

⁷⁰ CsmL: A szőregi uradalom iratai. Kontraktusok.

⁷¹ Uo. Szeged, számozott iratok. 115. doboz: 3489/1811.

ivánon 7 fő 7500 Ft-ig vállalt kötelezettséget, köztük a szőregi Andria Petrov 10000 Ft-ot, Dimitar Nedelko és Nikola Miletin 5000—5000 Ft-ot „jegyzett”. A többiek — a gyálai Ilia Baity kivételével, aki 5000 Ft összegben vállalt jótállást — 1000—2000 Ft-os kötelezvényt írtak alá.

Az 1828-as összeírás tükrözi a vagyonosodás mértékét. A tehetősebbek — egész vagy annál nagyobb telkek birtokosai, nagyszámú állatállomány tulajdonosai stb. — a közlegelők egyenlőtlen használata, illetve a legelőbérletek révén jelentős bevételhez jutottak az állattartásból és -kereskedésből, a puszta telkek bérletével pedig a gabona- és dohánytermesztésből. Vagyonosodásukat elősegítette a szőlőtermesztés is; az 1828-as összeírás a 320 szőlőbirtokos között 84-nél regisztrált 1 holdnál nagyobb területet, közülük 18-an több holddal rendelkeztek. A szőlőtermesztésre ösztönzően hatott a helyi kereslet mellett a szabad birtoklási jog: jóllehet a földesúr tulajdonát képező földön ültették szőlőiket, mégis úgy rendelkezhetek velük, mint a sajátjukkal, adhatták, vehették, végrendelkezhetek róluk. A jövedelemszerzés és -gyarapítás egyéb forrásai közül említést érdemel a malomtartás, a pálinkafőzés, továbbá a bér munkásokkal — saját igaerő felhasználásával — folytatott fuvarozás stb. Ugyancsak elősegítette néhány család anyagi megerősödését a községi tisztségek betöltése: egyrészt fizetést kaptak, másrészt mentesültek bizonyos földesúri és állami szolgáltatások alól.⁷²

A telkes jobbágyok közötti rétegződés arányai 1828-ig alig változtak: uradalmi szinten az egész- és féltelkesek aránya meghaladta a 75 %-ot, községenként azonban eltérések mutatkoztak már az úrbérrendezés évében. Így Szőregen, jóllehet 1828-ig nőtt az egész- vagy annál nagyobb telken gazdálkodók száma, arányuk mindössze 13,6 %-ot ért el, Gyálán viszont meghaladta az 50 %-ot:

	egésztelkes		féltelkes		negyedtelkes		nyolcadtelkes	
	1780	1828	1780	1828	1780	1828	1780	1828
Szőreg	14	20	90	80	58	39	19	8
Gyála	79	73	55	52	3	3	5	4
Újszentiván	9	6	30	26	15	16	1	1
Összesen	102	99	175	158	76	58	25	13

Egy-egy paraszti gazdaság anyagi erejét tükrözik az alábbi adatok: 1828-ban a szőregi Szava Adrin 27 hold vetéssel, 10 hold réttel, 6 hold szőlővel, 12 igásökrrel és 7 kocsislóval rendelkezett, az ugyancsak szőregi Pava Beleszlia, Lakatos Mihály, Szeles Pál, Mojszilo Pakaski, Gyuka Sztojkov, a gyálai Necza Czveity, Alexa Popov, Jevrem Lakits, Pera Jakovlyev stb. egész telkesként 1—2 hold szőlőt birtokolt, emellett 6—8 igásökröt, 3—5 kocsislovat, ugyanannyi szarvasmarhát, 40—80 juhot s 2—4 sertést mondhatott magáénak. A „résztelkesek” közül sokan nem tartottak igásökröket, de szinte valamennyi háztartásban találunk 2—4 kocsislovat, 2—3 haszonállatot. Szőlőbirtokuk néhány „kapát” ért el, csak elvétele haladta meg az 1 holdat.

2. Örökös és bérlő kertészek

A kincstár által telepített rábéi és térvári kertészek örökös használatra kapták földjüket. Szolgáltatásaikat „örökszerződés” írta elő: a házhelyért 40 kr-t, a szántó holdjáért ugyanannyit, a rétért 20, a legelőért 6 kr-t fizettek holdanként. Szántóföldi

⁷² Uo. Torontalska Županija. Rolna: 7. „Gyálai apró kölcsig 1783-dik Esztendőben” (5 oldalas, részletes kimutatást tartalmaz a község számadásáról, kiadásairól stb.); Uo. A szőregi uradalom iratai. sz. n./1838.: részletes kimutatás Szőreg községi apparátusáról és a fizetésekről.

terményeikből tized járt a földesúrnak. Mint „örökös kertészek” szerepelnek a Torontály megyei adókiivetésekben: házuk és személyük után ugyanis állami adót fizettek, házuktól 10—10 kr-t, fejenként pedig 1—1 Ft-ot.⁷³ Használták jelölésükre a „kontraktalista”, továbbá a „gewörális” — másként biztosítványi község — elnevezést, a kertészeknek adott biztosítványi okmány (Gewährschein) alapján.⁷⁴

Az Ószentivánra telepített kertészek helyzete lényegesen eltért „örökös” társai-kétől: rövid lejáratú szerződések szabályozták mindenkori kötelezettségeiket. Az 1792-es kontraktust mint „árendásokkal” kötötte az uradalom bérlője; a „szigetben” átengedett 63 hold Überland után 10 Ft-ot kért holdanként. A szerződés 5 évre szólt — 1792. november 1-től 1797. október 31-ig tartott —, ez alatt évenként változatlan nagyságú (630 Ft) árendát kellett két részletben fizetniük: az elsőt Szt. András napján, a másodikat karácsonykor.⁷⁵ Mivel allodiális földre települtek, a szerződés lejáratkor változhattak az árenda feltételei. A XIX. század elejétől a pénzberlet tizedkötelezettséggel társult. 1801 és 1803 között az ószentiváni kertészek 4 Ft-ot fizettek egy-egy — 1200 négyszögöles — hold dohányföldért, 1804 — 1806 között pedig 5 Ft-ot. A gabonatermesztésre átengedett föld holdjáért ugyanakkor előbb 2, utóbb 4 Ft-ot írt elő a szerződés. Dézsmakötelezettség alá esett a dohány- és gabonatermés is, az előbbinél a tényleges tizedet szedte be a bérlő, míg az utóbbinál évenként 16 pozsonyi mérő beszolgáltatását követelte meg. A rövid lejáratú szerződések a kertészek terheinek emelkedéséről tanúskodnak: 1808-ban Biringer Mátyás 8 Ft-ra emelte föl 1 hold dohányföld árendáját, a „búza földtül” pedig 6 Ft-ot kért. A kertészek ennek teljesítését megtagadták és az úriszékhez fordultak, mivel Biringer önkényesen állapította meg a bérlés feltételeit, s „noha számtalan-szor contractus tételre hívták árendás urukat”, mégsem jelent meg közöttük.⁷⁶

A kertészeket is érintette a zselléresedés folyamata: míg a letelepedéskor szinte valamennyien kaptak házhelyet, szántót stb., a későbbiekben megjelentek közöttük a házatlan zsellérek, többnyire olyan családtagok alkották ezt a csoportot, akik felnőttként a szülőkkel egy házban maradtak, de „külön kenyéren éltek”. Az 1830—40-es években közülük többen elköltöztek, hogy az új telepítésű kertészségekben önálló gazdaságot nyissanak.⁷⁷ Az 1828-as összeírás a három községben 114 házas zsellért és kilenc háznélkülit tüntet fel, arányuk ekkor még elenyésző (7,3%).

A kertészek helyzete, különösen az örökös kertészeké, eleinte kedvezőbb volt az úrbéresekenél (lazább személyi függés, nem robotoltak stb.), később — a művelhetővé tehető földek elfogyásával — a megszorodott népesség eltartása mind több akadályba ütközött. Az ínséges években eladósodottak újabb és újabb kölcsönök felvételére kényszerültek, s eközben évekre előre „lekötötték” várható dohánytermésüket. A hitelező kereskedők az előlegkölcsönt magas kamattal adták (10—15%), amit többnyire a szerződés megkötésekor előre levontak a kölcsönösszegeből. A rögzített dohányár a hitelezőket juttatta nagyobb haszonhoz, míg a kertészek — különösen, ha egy-egy év rossz termése gazdálkodásuk egyensúlyát felborította — fokozatosan elszegényedtek. Grótz Imre a Tisza—Maros szögben élő kertészekről találóan írta: „Igen feltűnő vidékünkön — a bőség, s termékenység kánaánjában, a földművelő népnek, különösen a dohánytermesztő községek általános elszegényülése — mi leginkább észrevehető az úgy nevezett örökös kertészségekben. Ezek még II. József alatt szállítottak ide, földjeiket

⁷³ Uo. Torontalska Županija. Rolna: 9. Tabacarii in Praediis et Diverticulis (1782.): 1d. a „habent ab his praestandum ad Cassam Contributionalem” c. rovatot!

⁷⁴ GYIMESI: i. m. 158.; BÁLINT: i. m. 211., 239.; BOROVSKY: Csanád vármegye. II. 502., 595.

⁷⁵ CsmL: Szeged, számozott iratok. 58. doboz: 50/1796.

⁷⁶ Uo. 103. doboz: 1808/1808.; A szóregi uradalom iratai. 3100/1806.

⁷⁷ TAKÁCS: i. m. 103.; GYIMESI: i. m. 175.

örökösen bírják, holdjától néhány krt fizetnek, s termésük tizedét adják évenként az illető uradalmaknak, nem robotolnak, és mégis az árendás-kertészekhez képest kol-dusok..., a bérlő-kertészek t. i. ingó javain kívül alig lévén egyebe, hitele nem oly ki-terjedt, következőleg remélhető termékeire a zsidó óvatosabban hitelezget.”⁷⁸ Az örö-kös kertész viszont — mivel fekvő vagyona van — könnyebben kap kölcsönt, amit jó do-hánytermés esetén akar visszafizetni. Ínséges évek után „nem lát más módot szabadu-lásra, mint remélhető termésait jó olcsón több évekre előre lekötelezni”. Ha közben újra „megszorul”, a szerződés ideje meghosszabbodik. Így 1844-ben, amikor a do-hány mázsája 7—10 Ft volt, csak 4—5 Ft-ot kapott érte, mivel „már harmadéve elad-ta”.

István Rákos

DIE ÖKONOMISCHEN UND SOZIALEN VERHÄLTNISSE AUF DEM GUT SZÖREG ZWISCHEN 1781 UND 1831

1781 hatte die Kammer (der Stadt) Szeged das Szőreger Gut als Pfand überlassen. Zu dem Gut gehörten drei urbariale Gemeinden (Szőreg, Gyála und Újszentiván), drei Gemeindeflecken, in denen die Gartenwirtschaft Erwerbsgrundlage war (Rábe, Térvár und Ószentiván) sowie der Marktflecken Újszeged. Die Pfandfrist lief 1831 ab. Szeged verzichtete auf das Gut und übernahm lediglich Újszeged in Erbesitz.

Der Verfasser vermittelt zuerst einen Überblick über die Verteilung der Bevölkerung nach ihrer Nationalität und Konfession. Seine Untersuchungen ergaben, daß die Mehrzahl der Einwohner von Gyála, Szőreg und Újszentiván serbischer Abstammung waren. Die Bevölkerung von Rábe, Térvár und Ószentiván war rein ungarisch. In Neuszeged hatten sich gleichermaßen Ungarn, Serben und Deutschstämmige niedergelassen. Szőreg hatte eine griechisch-orthodoxe und eine katholische Pfarrei, Gyála und Újszentiván nur eine griechisch-orthodoxe. Die Katholiken gehörten verwaltungsmäßig zur Szőreger öm.-kath. Parochie. Der Rechtsstand der Bevölkerung war nicht einheitlich. In Szőreg, Gyála und Újszentiván lebten urbariale leibeigene Bauern, die Einwohner von Rábe und Térvár galten als „Erbgärtner”. In Ószentiván hatten sich die Pachtgärtner niedergelassen.

Die Studie berichtet ausführlich über das wirtschaftliche Leben in den genannten Orten, dem durch die Urbarialordnung von 1780 der rechtliche Rahmen gegeben war. Sie berichtet weiterhin über die verschiedenen Nutzungsweisen des Überlandes, über die Besonderheiten der Feldbestellung, der Tierzucht und des Weinbaus auf dem nach der Landvermessung noch freien Gebiet. Die meisten der Gutsbewohner lebten von der Landwirtschaft, nur ein unerheblicher Anteil (2—3 %) arbeitete im Gewerbe.

Im letzten Teil der Studie befaßt sich der Verfasser mit den gesellschaftlichen Verhältnissen der Gutsleute. Er zeigt auf, welche Auswirkungen die Warenproduktion auf die Sozialstruktur — die sich differenzierte — zeitigte. Einerseits hatte die Anzahl der Häusler schnell zugenommen, andererseits war eine schmale Schicht reicher Bauern entstanden. 1780 hatten die Häusler nur einen Gesamtanteil von 29,1 % an der urbarialen Bevölkerung, 1828 betrug er schon 55,6 %. Die Situation der Tabakgärtner verschlechterte sich ebenfalls. Dabei dürften neben den Notjahren die Wucherzinsen der Geldverleiher Grund gewesen sein. Die Studie wird durch zahlreiche Tabellen ergänzt.

⁷⁸ Magyar Gazda 1844. IV. évf. 35. sz. 557—558.; MÉREI: Magyarország története 1980. I. 321.

Melléklet

I

A TÖRÖKKANIZSAI JÁRÁS KERTÉSZ KÖZSÉGEINEK BIRTOKÁLLOMÁNYA 1782-BEN

	Telken kívüli ál- lomány összesen (kh)	szántó		Ebből rét és legelő		mocsaras terület	
		kh	%	kh	%	kh	%
Rábé	467,4	69,5	14,8	245,1	52,4	152,8	32,8
Térvár	356,6	70,6	19,8	286,0	80,2	—	—
Újbéba	237,9	26,5	11,2	83,2	34,9	128,2	53,9
Dedényszeg	55,7	12,2	21,9	36,0	64,6	7,5	13,5
Porgány	395,0	69,0	17,5	190,0	48,1	136,0	34,4
Magyarkeresztúr	289,3	129,2	44,6	160,1	55,4	—	—
Ladány	104,0	25,2	24,2	63,0	60,6	15,8	15,2
Újoroszlámos	851,7	144,8	17,0	88,9	10,4	618,0	72,6
Klárafalva	634,8	39,6	6,2	149,0	23,5	446,2	70,3
Összesen	3392,4	586,6	17,3	1301,3	38,4	1504,5	44,3

Forrás: *Arhiv Vojvodine Sremski Karlovci. Fond: Torontalska Županija. Nomina Locorum Processus Kanisaiensis. Tabacarii in Praediis et Diverticulis (1782). Mikrofilmen: Csongrád megyei Levéltár, Szeged. Rolna: 9.*

II

A TÖRÖKKANIZSAI JÁRÁS ÚRBÉRES KÖZSÉGEINEK BIRTOKÁLLOMÁNYA 1782-BEN

	Úrbéres telki állomány			Telken kívüli állomány		
	szántó	rét	legelő	szőlő	gyümölcsös	szántó
	kataszteri hold			kataszteri hold		
Valkány	3360	1087	521	37,6	—	—
Hegyes	3239	958	452	170,5	—	—
Szóreg	1945	618	308	119,6	—	—
Óoroszlámos	2161	612	312	217,7	—	—
Törökkanizsa	2190	697	306	141,6	—	—
Tiszaszentmiklós	3523	930	464	121,2	—	—
Gyála	2589	713	355	103,6	—	—
Béba	1602	498	242	26,4	—	—
Szanád	2736	737	363	109,7	—	—
Csóka	1485	577	209	83,8	68,1	176
Kiszombor	496	525	147	29,4	—	—
Deszk	1185	367	191	50,7	—	—
Pádé	1642	450	225	114,9	—	—
Csernabara	903	292	207	47,3	—	—
Újszentiván	665	367	103	57,1	—	—
Marienfeld	2832	738	359	184,5	—	—
Albrechtsflor	1824	480	230	128,0	—	—
Összesen	34377	10646	4994	1739,6	68,1	176

Forrás: *Arhiv Vojvodine Sremski Karlovci. Fond: Torontalska Županija. Nomina Locorum Processus Kanisaiensis (1782). Mikrofilmen: Csongrád megyei Levéltár, Szeged. Rolna: 9.*

III

AZ ÁLLATÁLLOMÁNY MEGOSZLÁSA HÁZTARTÁSONKÉNT A SZŐREGI URADALOMBAN (1828)

	igásökrök			lovak			sz. marhák			juhok			sertések		
	sz.	1 t.	1 h.	sz.	1 t.	1 h.	sz.	1 t.	1 h.	sz.	1 t.	1 h.	sz.	1 t.	1 h.
Szőreg	292	5,50	0,79	714	3,03	1,92	430	1,99	1,16	2086	20,4	5,6	178	1,97	0,48
Gyála	415	5,06	1,38	598	2,87	1,99	337	2,20	1,12	1997	13,1	6,7	189	1,60	0,63
Újszentiván	49	5,44	0,46	168	3,00	1,57	189	2,58	1,76	242	7,3	2,3	46	2,00	0,42
Összesen	756	5,25	0,97	1480	2,96	1,90	956	2,16	1,23	4325	15,0	5,6	413	1,78	0,53
Rábé	54	4,50	1,38	88	3,14	2,25	113	3,89	2,89	100	33,3	2,6	30	3,33	0,76
Térvár	28	5,60	1,16	49	2,45	2,04	65	4,33	2,70	60	60,0	2,5	6	1,00	0,25
Ószentiván	2	2,00	0,03	95	2,11	1,58	28	1,55	0,46	—	—	—	26	1,62	0,43
Összesen	84	4,66	0,68	232	2,43	1,88	206	3,32	1,67	160	40,0	1,3	62	2,00	0,50

Rövidítések: sz. = darabszám, 1 t. = 1 tulajdonos háztartásra jut (db), 1 h. = 1 háztartásra jut (db)

Forrás: OL: Filmtár B 182. doboz: Gyála és Térvár, B 186. doboz: Rábé és Ószentiván, P 188. doboz: Szőreg, Újszentiván.

IV

SZEGED BEVÉTELEI ÉS KIADÁSAI A SZŐREGI URADALOMBAN (1781 — 1806)

Év	Bevétel		Kiadás		Egyenleg	
	Ft	kr	Ft	kr	Ft	kr
1781/82	5 552	6	2 434	21 ^{1/2}	3 117	44 ^{1/2}
1782/83	10 171	31 ^{1/2}	9 809	49	361	42 ^{1/2}
1783/84	7 174	43 ^{1/2}	4 547	40 ^{1/2}	2 627	3
1784/85	7 669	9	5 359	52	2 309	17
1785/86	9 871	10	4 469	41	5 401	29
1786/87	9 305	49 ^{1/2}	4 351	28 ^{1/2}	4 954	21
1787/88	10 858	19 ^{1/2}	5 730	39	5 127	40 ^{1/2}
1788/89	8 260	39	4 340	33	3 920	6
1789/90	4 291	42	365	2	3 926	40
1790/91	13 594	41	855	21	12 729	20
1791/92	12 100	—	3 112	48	8 987	12
1792/93	12 100	—	3 200	6	8 899	54
1793/94	12 100	—	4 074	23 ^{1/2}	8 025	36 ^{1/2}
1794/95	12 100	—	3 968	50 ^{1/2}	8 131	9 ^{1/2}
1795/96	12 100	—	3 838	11 ^{1/2}	8 261	48 ^{1/2}
1796/97	12 100	—	3 885	34 ^{1/2}	8 214	25 ^{1/2}
1797/98	15 758	—	3 910	4 ^{1/2}	11 847	55 ^{1/2}
1798/99	15 455	30	4 312	48	11 142	42
1799/1800	15 155	—	4 987	45 ^{5/8}	10 167	14 ^{3/8}
1800/1801	15 970	—	5 048	24 ^{5/8}	10 921	35 ^{5/8}
1801/1802	15 970	—	5 048	^{1/8}	10 921	59 ^{7/8}
1802/1803	15 970	—	5 202	34 ^{5/8}	10 767	25 ^{3/8}
1803/1804	27 336	—	5 176	30 ^{3/8}	22 159	29 ^{3/8}
1804/1805	27 336	—	4 963	18 ^{5/8}	22 372	41 ^{3/8}
1805/1806	27 336	—	7 091	38 ^{1/8}	20 244	21 ^{1/8}
Összesen	335 626	21	110 085	26 ^{3/8}	225 540	54 ^{3/8}

Forrás: Csongrád megyei Levéltár. Szeged Város Tanácsának iratai. Számozott iratok. IV. A. 1003. d. 60. doboz: 1184/1796.